

مقاله

اسناد چنیزه

مروری بر اسناد جوامع
یهودی مدیترانه و
پژوهش‌های مبتنی بر آن

○ افسانه منفرد

اسناد، مدارکی است اصیل و دربردارنده اطلاعات دست‌اول و بدون جهت‌گیری خاصی که پژوهشگر به هنگام تألیف اثر خود بدان تحمیل کرده باشد. مجموعه اسناد غالباً در برخورد با امور روزمره زندگی به صورت نامه‌های اداری و حقوقی و مکاتبات خصوصی پدید می‌آید و به نحوی بی‌واسطه آینه تحولات اجتماعی زمان خود است. تاریخ‌نگاری ایرانی و اسلامی عمدتاً و به طور سنتی در تألیف وقایع‌نگاری‌ها، شرح مفصل احوال سلاطین، امیران و دیگر دولتمردان رخ نموده است و کمتر مورخی به طور خاص به نگارش آنچه امروز تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نامیده می‌شود، به‌ویژه برپایه اسناد، دست‌یازیده است. شاید یکی از علل این نقیصه باقی‌نماندن آرشیه‌های غنی مدارک به‌ویژه از سده‌های نخستین دوران اسلامی باشد. یکی از معدود مواردی که مجموعه‌ای دست‌نخورده و سرشار از اطلاعات سودمند برجامانده و به دست پژوهشگران معاصر در تاریخ جوامع خاورمیانه و مسلمان در قرون اولیه و میانه رسیده است، اسناد چنیزه مصر است. این نوشته می‌کوشد ضمن معرفی و بیان مختصری از تاریخچه این مجموعه نفیس، برخی آثار منتشر شده بر اساس این اسناد را به پژوهشگران تاریخ جوامع اسلامی معرفی کند.

چنیزه در لغت به معنای مخفی و انبار کردن و نگاهداری است. این واژه با واژه گنج فارسی از یک ریشه است. در عبری توراتی جدید به صورت جنز^۱ به معنای گنج (ج: جنزام، جنزیه)^۲ آمده است (وقایعنامه اول، ۱۱:۲۸). اسم فعل چنیزه به معنی انبار کردن چیزی که دیگر از آن استفاده نمی‌شود و با کلمه بیت و به معنی انباری خانه به کار می‌رفت (جوادی‌کدک، ج ۱۵، ص ۱۳۳۴). در متون تلمودی نیز چنیزه به محلی گفته شده که تمام

است (جوداییکا، ج ۱۵، ص ۱۳۳۴).

این اسناد درباره کسب و کار، اوضاع اجتماعی، فرهنگی، دینی و سیاسی یهودیان در مصر و سرزمین‌های دیگری چون اسپانیا، مغرب، هندوستان، لبنان و سوریه است (سوواژه، همانجا، گویتین، ص ۷؛ د. اسلام، ذیل واژه؛ و نیز ر. ک: سطور بعد).

بخش بزرگی از اسناد به زبان عربی و به خط عبری است از جمله نامه‌های تجاری و خانوادگی، وقفنامه‌ها، اسناد مربوط به منازعات ملکی و دیگر اسناد حقوقی (د. اسلام، همانجا؛ گویتین، ص ۱۲). با این همه اسنادی به زبان و خط عربی نیز در این مجموعه بسیار است برای نمونه اسناد مربوط به آزاد کردن بندگان و بخشی از قراردادهای ازدواج یا برخی از نامه‌های شخصی یهودیان، برای مثال هنگامی که پدری برای جویا شدن از وضع تحصیلی پسرش به استاد او نامه می‌نویسد و نمی‌خواهد فرزندش دریابد که او چه نوشته است (د. اسلام، همانجا). افزون بر این، چون انتقال اموال غیرمنقول یهودیان، به ویژه هنگام پایان ازدواج در پی مرگ همسر یا طلاق، باید در برابر دادگاه یهودیان صورت می‌گرفت و سپس این نوع معاملات را محضرداری مسلمان صحنه می‌گذاشت تا اطمینان حاصل شود که مالیات‌ها به تمامی پرداخت شده است. اسناد بسیاری نیز درباره ملک و مسکن باقی مانده است؛ حتی درباره انتقال ملک از مسلمانی به مسلمان دیگر در مواردی که این ملک بعدها به فردی یهودی فروخته می‌شد (گویتین، ص ۷، برای اطلاع بیشتر درباره اسناد ملکی جنیزه ر. ک: همان، ص ۲۳ - ۲۵).

اطلاعات درباره جنیزه قاهره به آهستگی به غرب رسید. اولین مسافر و دیدارکننده آن در دوره جدید سیمون وان گلدرن، عموی هاینریش هانیپه، در ۱۱۶۶ ق / ۱۷۵۲ م بود که هنگام سفر به مصر از آن دیدن کرد. تقریباً یک سده بعد ابراهام فرکوویچ^۱ دلالی که اسناد بسیاری از یهودیان شرق را به کتابخانه سلطنتی روسیه فروخته، احتمالاً از آن دیدار کرده بود، زیرا در میان اسنادی که به کتابخانه سلطنتی فروخته بود، مکتوباتی از جنیزه نیز دیده می‌شد. در ۱۸۶۴ م جهانگردی موسوم به یاکوب سفر^۲ کوشید به جنیزه راه یابد اما نتوانست اسناد مهمی به دست آورد. از اواخر سده نوزدهم افراد محلی فروش اسناد جنیزه را آغاز کردند. در ۱۳۰۹ ق / ۱۸۹۱ م سایروس ادلر^۳ بخش کوچکی از این اسناد را خرید و به آمریکا برد. مقارن این سال هاچستر^۴ و سایش^۵ نزدیک به ۲۶۰۰ قطعه از اسناد جنیزه را به کتابخانه بودلیان در آکسفورد بردند. در ۱۳۱۴ ق / ۱۸۹۶ م. لوییس^۶ و گیسیون^۷ تعدادی از اسناد جنیزه را به کمبریج آوردند و نظر سالومون شچتر^۸ محقق یهودی را به آنها جلب کردند.

شچتر در همان سال به قاهره سفر کرد و به زحمت موفق شد صد هزار صفحه از اسناد را از قاهره به کمبریج بیاورد که به مجموعه تیلور - شچتر معروف شد (جوداییکا، ج ۱، ص ۴۰۶، ج

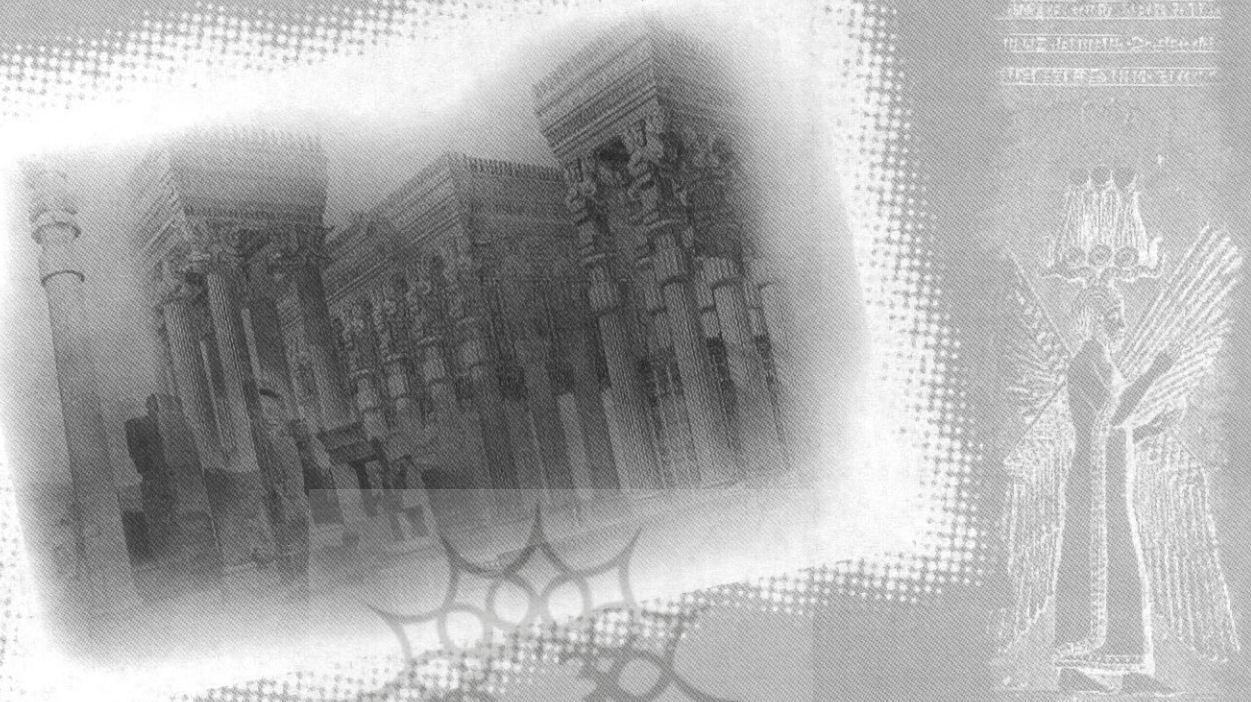
انواع نوشته‌های مقدس که دیگر مورد استفاده نبود، در آن نگاهداری می‌شد (همان، ج ۱، ص ۴۰۴).

مسلمانان، مسیحیان و یهودیان معتقد بوده‌اند که نوشته‌های دربردارنده نام خداوند نباید از بین برود و یا پراکنده شود، اما به نظر می‌رسد تنها یهودیت این بینش زهدآمیز را به نهادی رسمی تبدیل کرد. کتاب‌های مقدس و دعا و نیز تمام نوشته‌های به الفبای عبری که دیگر مورد استفاده نبود، در اتاق‌هایی به نام جنیزه در کنیسه‌ها نگاهداری می‌شد. هنگامی که مقدار این متون بسیار می‌شد، می‌بایست آن را به گورستان ببرند و در یک مراسم رسمی مانند جنازه انسان دفن کنند (گویتین، ص ۵).

معروف‌ترین جنیزه که به سبب اهمیت و شهرتش این واژه به آن اطلاق شد، جنیزه قاهره یا دقیقتر جنیزه کنیسه عزرا^۹ در فسطاط قاهره است (جوداییکا، ج ۱، ص ۴۰۶). کنیسه عزرا حدود سال ۲۶۹ ق / ۸۸۲ م. بر ویرانه‌های کلیسایی که به یکی از دو گروه بزرگ یهودی فسطاط، یعنی یهودیان خاخامی فلسطینی^{۱۰} فروخته شده بود، بنا گردید و تا سال ۱۹۷۰ م. پابرجا بود (جوداییکا، ج ۱۵، ص ۱۳۳۴). این کنیسه برای آخرین بار در ۱۸۹۰ م. مرمت شد اما به اتاق زیرشیروانی آن که همان محل جنیزه بود، دست نزدند. این اتاق در انتهای تالار زنان و بدون پنجره بود و تنها راه ورود به آن از طریق نردبانی بود که به سوراخی در کف اتاق منتهی می‌شد (همان، ج ۱، ص ۴۰۶). در این اتاق صدها هزار برگه سند در طول قرن‌ها گردآمده بود که برخلاف روش معمول برای دفن به گورستان برده نشده بود.

سبب این سرنوشت استثنایی را باید در موقعیت تاریخی ویژه یهودیان مصر در نیمه اول قرن پنجم هجری / ابتدای سده یازدهم میلادی جست‌وجو کرد. این روزگار شاهد تعقیب و سخت‌گیری حاکم بامرالله، خلیفه فاطمی (۳۸۶-۴۱۱ ق / ۹۹۶-۱۰۲۰ م) نسبت به یهودیان بود (ایزرایلی، ص ۱۲۸؛ و نیز برای اطلاع بیشتر درباره تیرگی مناسبات حاکمان مصر و یهودیان ر. ک: عسقلانی، ج ۹، ص ۱۸۲-۱۸۳) که به تخریب معبد اورشلیم در ۴۰۰ ق / ۱۰۰۹ م. منجر شد. در این ایام چندین بار مراسم تشییع جنازه اهل ذمه برهم زده شد. از جمله در ۴۹۵ ق / ۱۱۰۱ م. و گرچه بعدها خلفای فاطمی آزادی بیشتر و اجازه تأسیس کنیسه‌های تازه‌ای دادند، اما بزرگان یهود که از تکرار حوادث گذشته بیم داشتند، تصمیم گرفتند حمل اسناد برای دفن را متوقف کنند. بدین ترتیب مجموعه اسناد جنیزه فسطاط باقی ماند (گویتین، ص ۶). بیشتر این اسناد به سده‌های ششم و هفتم هجری / دوازدهم و سیزدهم میلادی مربوط است (سوواژه، ص ۲۱-۲۲) اما اسناد اندکی نیز از سده‌های بیشتر در میان آنها یافت می‌شود (گویتین، ص ۷).

از نظر فیزیکی، نوشته‌ها بر روی پاپیروس، پوست گوساله، کاغذ و نوعی کاغذ خاص موسوم به رق^{۱۱} است. کاغذ اسناد قدیم‌تر سنگین و قهوه‌ای و کاغذهای دوران متأخرتر نازکتر و روشن‌تر



منتشر کرد که از حیط مطالعات ایران‌شناسی نیز حائز اهمیت است. زیرا به مطالعه خانواده‌هایی می‌پردازد که ایرانی‌الاصل - اهوازی و شوشتری - بوده‌اند و از حدود قرن پنجم ق/ یازدهم م. به بعد به مصر مهاجرت کردند و به یکی از خاندان‌های بزرگ بازرگانان در قرون وسطی در دریای مدیترانه تبدیل شدند (هایکینز^{۱۵} ص ۱۲۵ - ۱۲۶)

اثر ارزشمند دیگری با عنوان ازدواج یهودیان در فلسطین؛ مطالعه‌ای در اسناد جنیزه قاهره^{۱۶} به کوشش مردخای فریدمن^{۱۷} در ۱۹۸۰ - ۱۹۸۱ م. در نیویورک به چاپ رسید. (لوییس جاکوبس، ص ۱۴۱ - ۱۴۲).

در همین دهه گزیده‌ای از قطعات ادبی مجموعه جنیزه^{۱۸} به کوشش سیمون هایکینز که خود عضو تیم پژوهش بر روی اسناد جنیزه بود منتشر شد (ادوارد الندرف، ص ۳۸۰)

اما بی‌تردید بزرگترین اثر پژوهشی درباره اسناد جنیزه، اثر عظیم و حجیم گویتین است با عنوان یک جامعه مدیترانه‌ای: اجتماعات یهودی جهان عرب بدانگونه که در جنیزه قاهره تصویر شده است^{۱۹}. این کتاب نخست در دو جلد مشتمل بر پژوهشی عمومی درباره اسناد همراه با مجلدی دربرگیرنده ترجمه گزیده‌ای از اسناد با عنوان خواندنی‌هایی درباره تاریخ اجتماعی مدیترانه^{۲۰} به چاپ رسید. (د. اسلام، ج ۲، ص ۹۸۸ جوداییکا، ج ۱۵، ص ۱۳۳۶). جلد چهارم نیز با عنوان (زندگی روزانه)^{۲۱} در

۱۵، ص ۱۳۳۵).

جز این، حدود صد هزار برگ نیز به طور پراکنده به کتابخانه‌های دیگر جهان در پاریس، بوداپست و فرانکفورت رسید (د. اسلام، ج ۲، ص ۹۸۷).

از اوائل سده بیستم کارهای پژوهشی درباره این اسناد به شکل کتاب و مقاله پدیدار گشت. از جمله: (جنیزه شجتر)^{۲۲} در سه جلد (۱۹۲۸)؛ (جنیزه قاهره)^{۲۳} در دو جلد از کاله (۱۹۵۷)؛ مقالاتی از مهم‌ترین پژوهشگر این موضوع گویتین در (مجله مطالعات یهود)^{۲۴} و (فرهنگ اسلامی)^{۲۵} در دهه ۱۹۶۰ (سواژه، ص ۲۲، ۲۷، ۴۳۶؛ د. اسلام، ج ۲، ص ۹۸۸). در ۱۹۶۴ نیز پژوهشگر نامی دیگر شائول شکد^{۲۶} کتاب‌شناسی آزمایشی اسناد جنیزه^{۲۷} را در پاریس منتشر ساخت که همراه با ترجمه انگلیسی و فرانسوی برخی از اسناد جنیزه بود (گویتین، ص ۱۳).

در دهه هفتاد میلادی کار بر روی اسناد و انتشار آثاری درباره آن به صورت جدی‌تر ادامه یافت.

گویتین در ۱۳۵۲ ش/ ۱۹۷۳ م در اثری با عنوان (نامه‌هایی از تجار یهودی در قرون وسطی)^{۲۸} اسناد دیگری از جنیزه را مطالعه و بررسی کرد.

سه سال بعد در ۱۹۷۶ م. موشه گیل^{۲۹} اسناد نهادهای وقفی یهودیان از جنیزه قاهره^{۳۰} را در لیدن منتشر کرد. همین پژوهشگر در ۱۹۸۱ م. اثری به نام شوشتریها: خانواده و فرقه^{۳۱} در تل آویو

۱۹۸۳ منتشر شد.

مجلدات پنجم و ششم را نیز گویتین اندکی پیش از مرگش در پنجم فوریه ۱۹۸۵، به چاپ سپرد. این اثر گرانقدر پژوهشی سترگ دربارهٔ معیشت، خانواده و زندگی روزانهٔ مردمان در قرون وسطی در سواحل مدیترانه است و در اصل برای سه جلد طرح‌ریزی شده بود (کاهن، ص ۱۰۷). تحقیقات گویتین دربارهٔ یهودیان قرون وسطی براساس این اسناد حقایق جدیدی را دربارهٔ جنگ‌های صلیبی نیز آشکار ساخت. در این کتاب نیز اشاراتی به تاریخ ایران یافت می‌شود از جمله هنگام طرح اسناد تجارت مدیترانه‌ای با هند از طریق مصر، شرق آفریقا و جنوب عربستان نکاتی را دربارهٔ تمهیدات جنگی حکام کیش برای گسترش نفوذ بر مسیر اقیانوس هند مطرح می‌سازد (وانسیراف^{۳۳} ص ۲۴ - ۲۵). اثر دیگری که به لحاظ مطالعات ایران‌شناسی مهم است مقالهٔ شائول شکد دربارهٔ نوشته‌های فارسی به خط عربی در جنبه است؛ از جمله نامه‌ای که برخی جنبه‌های تجارت ایرانیان را بین مصر و آسیای صغیر مطرح می‌کند. این نامه در مطالعات شرقی به یادبود د. ه. بنت^{۳۴} (اورشلیم ۱۹۷۹) به چاپ رسیده است. (شکد، ص ۲۳۹) مجموعه مقالات این کتاب به دیوید بنت اهدا شده که خود از پژوهشگران در زبان و ویژگی‌های نحوی عربی یهودیان براساس اسناد جنبه بود دانشنامه جهان اسلام، ذیل بنت)

توبینگن به آلمانی منتشر کردند (همانجا). دست‌نوشته‌های عبری در کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج^{۳۵} اثر استفن ریف^{۳۶} در ۱۹۹۷ در کمبریج به چاپ رسید که در آن به هزاران عنوان از اسناد جنبه نیز اشاره شده است (کانالوگ انتشارات دانشگاه کمبریج، ۱۹۹۹). اسناد جنبه در پژوهش‌های مربوط به تاریخ هنر و صنعت نیز موجد آثار تحقیقاتی بوده است؛ همچون مقالهٔ گویتین با عنوان «صنایع اصلی حوزهٔ مدیترانه آنجان که در گزارش‌های جنبهٔ قاهره منعکس است»^{۳۷} در مجلهٔ تاریخ اقتصادی و اجتماعی شرق^{۳۸} و سقالگری در منابع نوشتاری دورهٔ ایوبیان و ممالیک^{۳۹} نوشتهٔ مارکوس میلرایت^{۴۰} که در ۱۹۹۹ در لندن منتشر شد SOAS، ج ۶۲، بخش سوم، ص ۵۰۴.

پی‌نوشت‌ها:

- 1- genez
- 2- genazim
- 3- ginzei
- 4- Goitein
- 5- Ezra

دههٔ نود میلادی نیز شاهد آثار پژوهشی دیگری براساس اسناد جنبه بوده است در ۱۹۹۳ م. اثری با عنوان اسناد حقوقی و اداری عربی در مجموعه جنبهٔ کمبریج^{۴۱} به کوشش جفری کاهن^{۴۲} منتشر شد.

این کتاب ۱۵۹ متن از اسناد جنبه، ۶۹ سند قانونی و ۹۰ سند دیوانی، را دربر می‌گرفت. هسکل ایساکس^{۴۳} ترجمهٔ انگلیسی اسناد و فهرست‌های مفصلی بدان افزود. این اسناد نفوذ شخصیت‌های حقوقدان مصری در دورهٔ فاطمیان از جمله طحاوی، صاحب کتاب الشروط الکبیر، را بر نحوهٔ تدوین سندها نشان می‌دهد (کزاد، ص ۱۵۳).

فهرستی از متون پزشکی جنبه به کوشش هسکل ایساکس با عنوان دست‌نوشته‌های پزشکی و فزایشکی در مجموعهٔ جنبهٔ کمبریج^{۴۴} در ۱۹۹۴ منتشر شد (کزاد، ص ۱۳۶ - ۱۳۷). او همچنین اندکی قبل از مرگ تألیف اثری دربارهٔ اسناد مربوط به کشاورزی و علوم اسلامی در جنبه را به انجام رساند (شکد، ص ۶۱۵). در همین سال پیتر شافر^{۴۵} و شائول شکد متون جادوگری مجموعه جنبه را تحت عنوان متون جادوگری جنبهٔ قاهره^{۴۶} در

- 36- Geoffrey Khan
 37- Haskel Isaacs
 38- Medical and Paramedical Manuscripts in the Cambridge Genizah
 39- Peter Schafer
 40- Magische texts aus der Kairos Genizah
 41- Hebrew Manuscripts at Cambridge University Library
 42- Stefan Reif
 43- The main Industries of Mediterranean area as reflected in the records of the Cairo Geniza
 44- Journal of the Economic and Social History of the Orient
 45- Pottery in the Written Sources of the - Momluk period Ayyobid
 46- Marcus Milwright
- 6- Palastinian Rabbanite Jews
 7- Simon Van Geldern
 8- Abraham Firkovich
 9- Jacob Saphir
 10- Cyrus Adler
 11- Chester
 12- Sayce
 13- Lewis
 14- Gibson
 15- Solomon Schechter
 16- Ginzei Shechter.
 17- The Cairo Geniza.
 18- Revue dos etades Juiues
 19- Islamic Culture
 20- Shaul Shaked.
 21- ATentative Bibliography of Geniza Documents
 22- Letters of Medieval Jewish Treaders.
 23- Moshe Gil.
 24- Documents of the Jewish Pious Foundation From Cairo Genize
 25- The Tustaries: Family and sect
 26- Hapkins
 27- Jewish marriage in palestine: a Cairo Geniza study
 28- Mordecai Friedman
 29 - A Miscellany of Literary Pieces From the Combride Genizah Collections
 30- Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab world as Portrayed in the Documents of the Genizah
 31- Readings in Mediterranean Social History
 32- Daily Life
 33- Wansbrough
 34 - Studia Orientalia Memoricae D. H. Baneth' dedicate
 35- Arabic Legal and Administrative Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections
- کتاب شناسی
- ابن حجر عسقلانی، انباء: ایسرائیلی، رافائل، مسلمانان چین رویارویی در فرهنگ ترجمه حسن تقی زاده طوسی، مشهد ۱۳۶۸ ش؛ سوازه، ژان، مدخلی بر تاریخ شرق اسلامی، ترجمه نوش آفرین انصاری، تهران ۱۳۶۶ ش؛ کتاب مقدس؛
- Conrad, Lawrence, JAOS. 1996, V.116, p. 153-154; Idem, BSOAS, 1996, V.LIX, Part 1, P. 136-137; Encyclopedia Judaica, Jerusalem, 1978-1982; Encyclopedia of Islam; Goitein, s, "The main Industries of Mediterranean area as reflected in the records of the Cario Geniza, in JESHO, 1, 1958, p. 188-189; Hopkins, Simon, BSOAS, 1984, V.XLVII, Part 1, p. 125-126; Jacobs Louis, BSOAS, 1983, V. XLVI, P. 141-142; Milwright, Marcus, SOAS, 1999, V. 62, Part 3,p. 504; Shaked, Shul, JAOS, 1997, V.117. p.615; Studia Orientalia: memorie D.H. Baneth, Jerusalem, 1979; Ullendorff, Edward, BSOAS, V. XLII, Part 2. p.380; Wansbrough, BSOAS, V.L 11, Part 2, P. 337-338.